

De barmhartige Augusta

Margareta van Brabant als raadgever, bemiddelaar en heilige in Italië (1310-1311)

Anne Huijbers

Abstract

Merciful Augusta. Margaret of Brabant as counselor, mediator and saint in Italy (1310-1311)

This article shows that Margaret of Brabant (1276-1311), Queen of the Romans, played an influential diplomatic and moral role on the international stage and had great influence on her husband, the Holy Roman Emperor Henry VII, in the perception of her contemporaries, who glorified the love between the two. A study of several letters addressed to her shows how Margaret helped her spouse to build a stable political network based on personal relations. This article then discusses the perception of Margaret in contemporary historiography and it demonstrates that early humanists Albertino Mussato and Giovanni de Cermentate both acknowledge her importance as a political counselor and mediator crucial to Henry's reign. This view contrasts with other accounts of her life, in which she is solely remembered for her piety and holiness. Indeed, these aspects came to dominate the memory of Margaret soon after her death, as the Franciscans promoted her cult as 'Holy Empress'.

Keywords: Holy Roman Empire; queenship; historiography; intercession; holiness.

Een fragmentarisch overgeleverd grafmonument van Giovanni Pisano in het Museo di Sant'Agostino in Genua herinnert vandaag nog aan rooms-koningin Margareta van Brabant, een vrouw die ten onrechte ontbreekt in het digitaal vrouwenlexikon en op het biografisch portaal.¹ Pisano, een van de

meest gevierde kunstenaars van de vroege veertiende eeuw, brak met alle conventies door Margareta in een ongewone dynamische positie af te beelden: op het moment dat ze de aarde verliet. Haar blik hoopvol naar boven gericht, heffen twee engelen Margareta op om haar naar de hemel te begeleiden. Personificaties van de kardinale deugden versierden de sarcofaag van Margareta, die op 36-jarige leeftijd in Genua stierf.²

Het beeld dat het Heilige Roomse Rijk na 1250 in verval was, domineerde lang de historiografie over keizer Hendrik VII en

¹ Ik dank Remco Sleiderink, Bert Roest en Catrien Santing voor hun nuttige commentaar op eerdere versies van dit artikel. Een uitzondering vormt de aandacht die Remco Sleiderink schenkt aan Margareta van Brabant in *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)* (Amsterdam 2003) 110-112, maar daarnaast is er geen Nederlandstalige literatuur over haar. Voor een inleidend artikel over Margareta, 'koningin van Italië': Paolo Falzone, 'Art. Margherita di Brabante, regina d'Italia', in: *Dizionario biografico degli italiani* 70 (2008) online via treccani.it.

² Voor het grafmonument zie o.a. Max Seidel, 'Das Grabmal der Kaiserin Margarethe von Giovanni Pisano', in: J. Garms ed., *Skulptur und Grabmal des Spätmittelalters in Rom und Italien* (Wenen 1990) 275-316.

daarmee ook over zijn vrouw Margareta, die op 4 oktober 1276 als dochter van de dichtende hertog Jan I van Brabant en zijn tweede vrouw Margareta van Vlaanderen ter wereld kwam.³ Ook al ontbreekt tot nog toe een volwaardige studie van de rooms-koninginnen en keizerinnen in de late middeleeuwen,⁴ toch lijken historici het eens te zijn dat hun agency en politieke rol in deze tijd was verdwenen of in elk geval duidelijk was afgenomen.⁵ Hierbij wordt vooral gewezen op hun afwezigheid als pleitbezorger in de oorkonden van hun echtgenoten, het verdwijnen van de titel *consors imperii* ('medeheersers van het rijk') en ten slotte de constitutionele verandering van het Heilige Roomse Rijk, dat van een erfmonarchie veranderde in een kiesmonarchie.⁶ De rooms-koningin was

niet meer automatisch de moeder van de nieuwe koning en hierdoor verloor ze haar centrale belang voor de continuïteit van het rijk.⁷ Zulke argumenten helpen te verklaren waarom Margareta is neergezet als slechts een 'onspectaculaire' en 'bleke schaduw' van de beroemde Ottoonse en Salische keizerinnen van de hoge middeleeuwen.⁸ Dit geeft echter een incorrect beeld van Margareta van Brabant. Zoals Anne Hoffmann al schreef, speelde Margareta wel degelijk een rol van belang aan de zijde van keizer Hendrik VII.⁹

Voortbouwend op deze revisie laat dit artikel zien dat Margareta een grote invloed op haar man uitoefende en op het internationale toneel een belangrijke diplomatieke en morele rol vervulde. Op de eerste plaats toont een aantal brieven hoe Margareta haar echtgenoot hielp bij het

3 Voor referenties over het Heilige Roomse Rijk na 1250, zie de inleiding in Anne Huijbers ed., *Emperors and imperial discourse in Italy: new perspectives, 1300-1500*, Collection de l'École Française de Rome [verwacht 2021].

4 Een belangrijke aanzet geeft Stefanie Dick, 'Die römisch-deutsche Königin im spätmittelalterlichen Verfassungswandel', in: Mathias Becher ed., *Die mittelalterliche Thronfolge im europäischen Vergleich* (Ostfildern 2017) 341-356. Verder blijft cruciaal: Amalie Fössel, *Die Königin im mittelalterlichen Reich. Herrschaftsausübung, Herrschaftsrechte, Handlungsspielräume* (Stuttgart 2000). Zij concentreert zich op de hoge middeleeuwen. Ik kan hier niet ingaan op de bloeiende literatuur over koninginnen in andere delen van Europa, zie daarvoor de synthese van Theresa Earenfight, *Queenship in Medieval Europe* (New York 2013).

5 Zo schrijft Stieldorf dat de koninginnen na 1250 niet meer meewerkten aan *Regierungsgeschäfte*: Andrea Stieldorf, 'Die Siegel der Herrscherinnen. Siegelführung und Siegelbild der 'deutschen' Kaiserinnen und Königinnen', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 64 (2000) 1-44, aldaar 9. Amalie Fössel, 'From the consors regni to the koenigs husfrouwe? Some comments on the decline of the queen's power in the medieval German empire', in: Éric Bousmar ed., *Femmes de pouvoir, femmes politiques durant les derniers siècles du Moyen Âge* (Brussel 2012) 83-90.

6 Knut Görich, 'Mathilde, Edgith, Adelheid. Ottonische Königinnen als Fürsprecherinnen', in: Bernd Schneidmüller en Stefan Weinfurter ed., *Ottonische Neuanfänge* (Mainz 2001) 251-291 aldaar 291. De afwezigheid in oorkonden kan echter ook verklaard worden door

veranderende rechtsgebruiken (het opstellen op een getuigenlijst) en het feit dat koninginnen over een eigen kanselarij beschikten, vgl. Amalie Fössel, 'The Political Traditions of Female Rulership in Medieval Europe' in: *The Oxford handbook of women and gender in medieval Europe* (Oxford 2013) 68-83. Dick, 'Die römisch-deutsche Königin im spätmittelalterlichen Verfassungswandel', 355. Volgens Erkens verdween het idee van de koningin als *consors regni* na de twaalfde eeuw: Franz-Reiner Erkens, 'Die Frau als Herrscherin in ottonisch-frühsalischer Zeit', in: Anton von Euw en Peter Schreiner ed., *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends 2* (Keulen 1991) 245-260, aldaar 248.

7 Dick, 'Die römisch-deutsche Königin im spätmittelalterlichen Verfassungswandel', 351-352.

8 Kurt-Ulrich Jäschke, 'From famous empresses to unspectacular queens: the Romano-German empire to Margaret of Brabant, countess of Luxemburg and queen of the Romans (d. 1311)', in: *Queens and Queenship in Medieval Europe* (Woodbridge 1997) 75-108; Volgens Dick, 'Die römisch-deutsche Königin im spätmittelalterlichen Verfassungswandel', 351 is Margareta *nur schemenhaft greifbar*.

9 Anne Hoffmann, 'Margarete von Brabant, die Frau an Heinrichs Seite', in: Michel Pauly ed., *Europäische Governance im Spätmittelalter: Heinrich VII. von Luxemburg und die grossen Dynastien Europas* (Luxemburg 2010) 465-488.

Deel van het grafmonument van Giovanni Pisano.
Museo di Sant'Agostino, Genua

opbouwen van een stabiel politiek netwerk. Daarnaast moeten we voor informatie over Margareta vooral putten uit de veertiende-eeuwse geschiedschrijving.¹⁰ Dit artikel gaat daarom de vraag na hoe de Brabantse koningin in kronieken en geschiedwerken werd gepercipieerd en toont dat, naar gelang de auteur, verschillende aspecten uit het leven van Margareta werden benadrukt. Ze verschijnt niet alleen als cruciale raadgever en bemiddelaar voor het bewind van Hendrik VII maar gaat ook als zeer vrome en

zelfs heilige koningin de kronieken in. Een reeks oorkonden bevestigt hoe Margareta al snel na haar dood als een 'heilige keizerin' werd herdacht en vereerd.

Margareta als 'koningin der Romeinen' en de situatie in Italië

Na de slag bij Woeringen (1288) zetten de hertogen van Brabant zich door als de machtigste heersers van het Maas- en Nederrijngebied. Er kwam een einde aan de lange vete tussen het hertogdom Brabant en de graafschap Luxemburg. Op 9 juli 1292 bezegelde het huwelijk tussen Margareta van Brabant en Hendrik van Luxemburg de verzoening tussen de twee huizen in de

¹⁰ Voor een grondige kritiek van de geschiedschrijvers die ik in dit artikel gebruik en hun houding vis-à-vis de keizer, zie: M. E. Franke, *Kaiser Heinrich VII. im Spiegel der Historiographie. Eine faktenkritische und quellenkundliche Untersuchung ausgewählter Geschichtsschreiber der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts* (Keulen 1992).

Lage Landen.¹¹ Als dochter van de Brabantse hertog was Margareta een goede partij voor Hendrik, die een jaar ouder was. Na 16 jaar huwelijk en de geboorte van drie kinderen nam hun leven een nieuwe wending. De keurvorsten van het Heilige Roomse Rijk kozen Margareta's echtgenoot tot 'koning der Romeinen' (*rex Romanorum*), waarbij hij verrassend won van potentieel zwaardere kandidaten.¹² Als echtgenote van Hendrik werd Margareta op Driekoningen van het jaar 1309 in de Dom van Aken tot 'koningin der Romeinen' (*regina Romanorum*) gezalfd en gekroond.¹³ De ceremonie legitimeerde Margareta's toekomstige rol als heerseres en deelgenoot in de koninklijke heerschappij. Ze verkreeg, net als de koning, een sacrale waardigheid, die haar uit de lekenstand verhief.¹⁴ In 1310 vertrok ze met haar man over de Alpen met het doel, na het verkrijgen van de ijzeren kroon in Milaan, in Rome tot keizer en keizerin te worden gekroond.

Om de inspanningen van Margareta te begrijpen, is het van belang eerst een beeld te krijgen van de ingewikkelde politieke situatie waarin zij en haar man opereerden. Het keizerlijk paar stond in Italië namelijk

Detail van het grafmonument van Giovanni Pisano.
Met toestemming overgenomen uit Giovanni Pisano a
Genova, catalogo della mostra, ed. M. Seidel (Genua 1987)

een grote diplomatieke opgave te wachten.¹⁵ De pauselijke curia was net naar Avignon vertrokken en had een groot machtsvacuüm en veel onzekerheid achtergelaten. In 1312 zou de eerste keizerskroning in Rome plaatsvinden zonder de paus. Bovendien was er sinds de dood van Frederik II in 1250 geen keizer meer geweest in Italië. Het was de rooms-koningen die in Aken waren gekroond en op die manier kandidaten voor de keizerskroon waren geworden (o.a. Willem II van Holland en Adolf van Nassau) niet gelukt om deze ook daadwerkelijk in Rome op te halen.¹⁶ De Italiaanse steden in het zogenoemde *regnum*

11 Jörg K. Hoensch, *Die Luxemburger. Eine spätmittelalterliche Dynastie gesamt-europäischer Bedeutung. 1308-1437* (Stuttgart 2000) 26.

12 De koning van Frankrijk probeerde zijn broer, Charles de Valois, als kandidaat door te drukken. Voor bronnen en literatuur zie RI VI, 4, 1, n. ao, in: *Regesta Imperii Online*, URI: http://www.regesta-imperii.de/id/1308-11-27_1_0_6_4_1_41_ao, geraadpleegd op 7 april 2021.

13 RI VI, 4, 1 n. 8.

14 Brigitte Kasten, 'Krönungsordnungen für und Papstbriefe an mächtige Frauen im Hochmittelalter', in: Claudia Zey ed., *Mächtige Frauen? Königinnen und Fürstinnen im europäischen Mittelalter* (Ostfildern 2015) 249-306, aldaar 261-271. Een overzicht van kroningen in de late middeleeuwen in Fössel, *Die Königin*, 35-42; voor de verschillende onderdelen van de kroning ibidem, 42-49.

15 Francesco Somaini, 'Henri VII et le cadre italien: la tentative de relancer le Regnum Italicum. Quelques réflexions préliminaires', in: Michel Pauly ed., *Europäische Governance im Spätmittelalter. Heinrich VII. von Luxemburg und die grossen Dynastien Europas* (Luxemburg 2010) 397-428.

16 Bernd Schneidmüller en Stefan Weinfurter, ed., *Die deutschen Herrscher des Mittelalters (919-1519)* (München 2003) 315-380.

Italicum waren aan hun onafhankelijkheid gewend geraakt. Het politieke leven werd gedomineerd door een voortdurende vete tussen Welfen en Ghibellijnen (traditioneel aanhangers van het pauselijk respectievelijk keizerlijk gezag), die afwisselend de macht grepen en leden van de tegenpartij uit de stad verbanden.¹⁷ De Italiaanse ballingen waren de meest fervente aanhangers van de keizer, omdat ze (terecht) hoopten dat hij hen terug in hun steden zou voeren en als onafhankelijke machthebber de facties met elkaar zou kunnen verzoenen. Het bekendste voorbeeld is de Italiaanse dichter Dante Alighieri, die in zijn brieven en werken het beeld van Hendrik VII (zijn *alto Arrigo*) als ideale vredesbrenger propageerde. Toen Hendrik in Italië aankwam, richtte Dante zich in een brief tot alle machthebbers van Italië met de oproep Hendrik als vorst welkom te heten.¹⁸ In dit gepolariseerde politieke landschap moesten met elke stad individueel afspraken worden gemaakt: wie zou de keizerlijke vicaris worden? Hoeveel belastingen moest de stad betalen? Hoe kon de ballingen-kwestie worden opgelost? Dat conflicten zouden ontstaan was dus bij voorbaat onvermijdelijk. Bij het slechten hiervan zal Margareta meermaals een rol spelen.

Nog tot voor kort betoogden historici dat het keizerproject van Hendrik VII fataal afliep (Hendrik stierf namelijk net als zijn vrouw in Italië, in de zomer van 1313) omdat de ‘kleine graaf van Luxemburg’ naïef was of niet goed voorbereid. Dit beeld is nu aan

17 Peter Herde, ‘Guelfen und Gibellinen beim Romzug Heinrichs VII.’, in: Sabine Pentz en Peter Thorau, ed., *Rom 1312. Die Kaiserkrönung Heinrichs VII. und die Folgen. Die Luxemburger als Herrscherdynastie von gesamteuropäischer Bedeutung* (Keulen 2016) 43-58, aldaar 51.

18 Dante, *Nuova edizione commentata delle opere di Dante*, vol. 4 *Epistole: Egloge; Questio de aqua et terra*, ed. Marco Baglio (Rome 2016) 102-131, *Ep. V*. Samen met brief VI aan de Florentijnen en VII aan de keizer zelf staan de brieven bekend als de *epistole arrighiane*.

revisie onderhevig.¹⁹ De Luxemburger beschikte juist over een uitgebreid diplomatiek netwerk en had de rijksfinanciën geprofessionaliseerd. Eind 1310 zwol het keizerlijk gevolg aanzienlijk aan tot volgens een schatting 12.000 ridders.²⁰ Bovendien had Hendrik de volle steun van paus Clemens V. Deze eerste paus van Avignon stuurde vier kardinaal-bisschoppen naar Italië om Hendrik en Margareta naar Rome te begeleiden en in de Sint-Pieterskerk te kronen.

Margareta’s familiale netwerk was van wezenlijk belang voor de politieke ambities van Hendrik VII – de laatste keizer die in Italië echt regeringsbevoegdheden claimde.²¹ Het paar kon namelijk bouwen op de ervaring en kennis van Amadeus V, de graaf van Savoye die getrouwd was met Margareta’s zus Maria. Bekend met de Noord-Italiaanse verhoudingen, behoorde hij tot Hendriks belangrijkste vertrouwelingen in Italië. Ook hertog Jan II van Brabant, Margareta’s broer, ging mee naar Italië.²² Zonder deze steun had Hendrik wellicht niet aan de Romereis kunnen beginnen. Het is van belang om het koninklijk paar als een team te zien dat werkte aan een gezamenlijk doel.²³ Het *Liber certarum historiarum* van

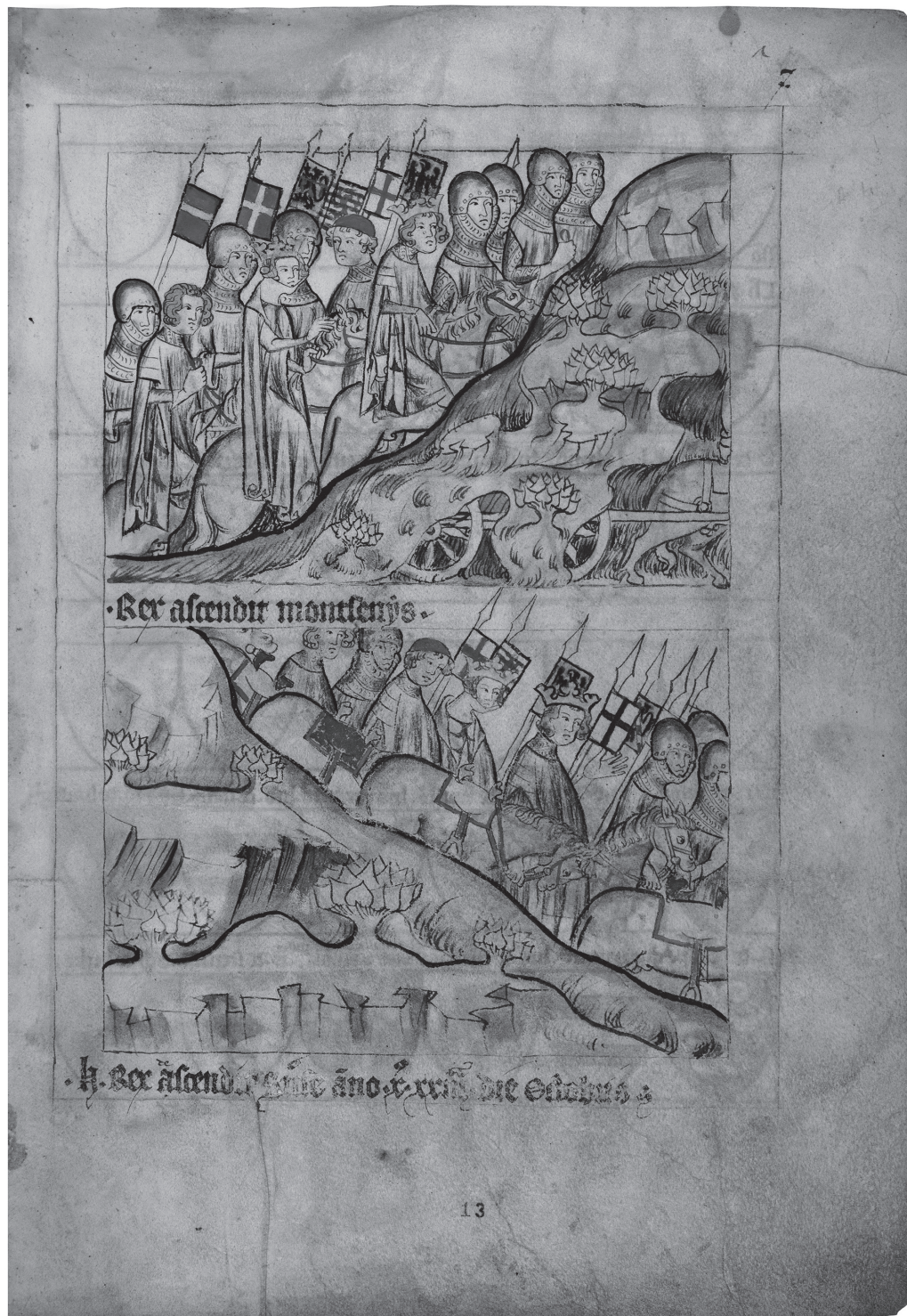
19 Zie Somaini, ‘Henri VII et le cadre italien’, in: *Rom 1312*; Giuseppe Petralia en Marco Santagata, ed., *Enrico VII, Dante e Pisa* (Ravenna 2016).

20 Zo haalde hij in Italië meer dan 400.000 gulden op: Michel Pauly, ‘Auf nach Rom! Materielle und militärische Vorbereitung des Romzugs Heinrichs VII.’, in: *Rom 1312*, 23-42, aldaar 30, 35.

21 Peter Thorau, ‘Einführung: Die Luxemburger als Herrscherdynastie von gesamteuropäischer Bedeutung’, in: *Rom 1312*, 1-7, aldaar 3.

22 Hij keerde echter wegens ziekte vroegtijdig weer terug naar het Noorden: Laetitia Vittore, *Etude sur les participants à l’expédition italienne de l’empereur Henri VII (1310-1313)*, thèse de mémoire, Université de Luxembourg 2010, 123.

23 Vgl. de opmerkingen in Amalie Fössel, ‘Handlungsspielräume hochmittelalterlicher Königinnen’, in: Amalie Fössel ed., *Frauen der Staufer* (Göppingen 2006) 171-191, aldaar 172.

Margareta en Hendrik trekken over de Alpen. Afbeelding uit de beeldenkroniek van Boudewijn van Luxemburg.

Landeshauptarchiv Koblenz, 1C nr. 1, fol. 7.

Johan van Viktring, die als gezant voor de keizer actief was geweest en waarschijnlijk ook in dienst had gestaan van Margareta, beschrijft hoe Margareta zich ook voor een gunstige huwelijkspolitiek inzette: zo regelde ze een huwelijk tussen haar nicht, Katharine van Savoye (de dochter van haar zuster Maria) en hertog Leopold van Habsburg.²⁴ Zulke activiteiten zijn als vroege vormen van diplomatie te beschouwen. De netwerken van de koningin moeten in onze inschatting van de rijkspolitiek dus niet genegeerd worden.

De (verloren) correspondentie van en aan Margareta

Niet alleen de familiebanden die Margareta inbracht waren van groot belang voor de politieke mogelijkheden van Hendrik VII. Ook haar diplomatieke inzet hielp Hendrik met de opbouw van een stabiel politiek netwerk in Italië. We zijn hierover ten dele ingelicht door een aantal brieven dat aan haar is gericht. Dante Alighieri schreef namelijk niet alleen een brief aan Hendrik. In de lente van 1311 richtte hij drie keer een schrijven aan Margareta van Brabant – niet uit eigen naam, maar namens de gravin Gherardesca di Battifolle van Tuscia, de echtgenote van graaf Guido Guidi, onder wiens bescherming Dante op dat moment stond.²⁵ De drie brieven (*Epistola* VIII, IX en X) tonen dat Margareta en Gherardesca

al langer een vertrouwensband aan het opbouwen waren.²⁶ Margareta bracht de gravin al in een eerdere brief op de hoogte van de keizerlijke opmars en informeerde ook naar de gezondheid van man en kinderen. Met oog voor de persoonlijke kant van macht hielp Margareta dus mee een netwerk in Italië op te bouwen en te onderhouden – en dit was cruciaal voor de toekomstige regering van Hendrik, die in Italië niet op institutionele structuren kon voortbouwen.²⁷

De brieven die Dante vervolgens namens de gravin terugschreef kunnen als persoonlijk, institutioneel en diplomatiek gekarakteriseerd worden. Voor zijn formuleringen maakte Dante gebruik van de *Summa artis dictaminis*, die ook richtlijnen voor brieven aan een keizerin bevatte.²⁸ Zo opent brief VIII met 'Aan de meest glorieuze en barmhartige vrouwe Margareta, door goddelijke voorzienigheid koningin der Romeinen en altijd verheven'.²⁹ De titel *augusta*, de vrouwelijke variant van *augustus*, werd ook in de eigentijdse historiografie voor Margareta gebruikt. De gravin laat Dante schrijven hoezeer Margareta's brieven haar verblijd hebben. Ze onderstreept tevens haar gehoorzaamheid en onderdanigheid aan de rooms-koningin. De gravin had haar titel immers aan het rijk te danken en de brieven zijn dus te lezen als een eerbetoon aan een hogere autoriteit. De gravin vraagt zich af of ze wel waardig genoeg is om van de 'allersterkste' echtgenote van 'Cesar' persoonlijk inlichtingen te ontvangen over het keizerlijke welzijn

24 *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum tomus I, libri I-III* (Hannover 1909) 47. Vgl. André Joris, 'Le passé lorrain de Jean de Viktring, abbé de Victoria (Carinthie). Diplomate, légiste et chroniqueur (ca 1270 ?-1345)', *Le Moyen Âge* 111 (2005) 451-478, aldaar, 462, 467, 468, 471; Franke, *Kaiser Heinrich VII.*, 249-274. Amalie Fößel, 'Die Heiratspolitik der Luxemburger', in: *Rom 1312*, 427-444, aldaar 432.

25 Voor de titel zie 'Pfalzgraf', in *Lexikon des Mittelalters*, vol. 6, cols 2011-2012.

26 Editie en Italiaanse vertaling in Baglio, *Epistole*, 180-191.

27 Vgl. Somaini, 'Henri VII et le cadre italien', vooral 415-420.

28 Attilio Bartoli Langeli, 'Scrivere all'imperatrice', in: Antonio Montefusco en Giuliano Milani ed., *Le lettere di Dante* (Berlijn 2020) 429-454, aldaar 447.

29 Ibidem, *VIII Gloriosissime atque clementissime domine domine M., divina providentia Romanorum regine et semper auguste*.

en ze drukt de wens uit dat het vervolg van hun regering nog gunstiger zal verlopen dan het begin. Daarnaast vraagt ze keizerlijke bescherming en laat ze Margareta weten dat zij en haar familie het goed maken.³⁰

Deze brieven van Dante, de zogenaamde 'triptiek van Battifolle', zijn waarschijnlijk slechts een fractie van de correspondentie aan Margareta.³¹ De brieven van Margareta aan Gherardesca zijn ook niet overgeleverd. Waarschijnlijk schreef ze haar correspondentie aan de gravin vanuit Milaan in april en mei 1311.³² We kunnen ervan uitgaan dat Margareta geletterd was en het Latijn beheerste,³³ ook al werden keizerlijke brieven normaal gesproken vormgegeven door de kanselarij.³⁴

Slechts drie documenten van de rooms-koningin hebben de tand des tijds doorstaan. Twee daarvan zijn oorkonden en hebben betrekking op de kerk en het hospitaal van Notre Dame, die Margareta in Luxemburg liet bouwen.³⁵ De derde is een brief aan de aartsbisschop van Strasbourg van 24 oktober 1310, waarin Margareta de hoge geestelijke informeerde dat ze succesvol de Alpen waren overgestoken.³⁶ Verder verkreeg Margareta van paus Clemens V zes oorkonden³⁷ en is

een brief van Jacobus II, koning van Aragon, aan Margareta bewaard gebleven.³⁸ Ook in Jacobus' brief is duidelijk sprake van een poging om een (diplomatieke) vertrouwensband op te bouwen. De koning van Aragon, die de naam van Margareta in de *salutatio* als eerste liet komen en hiermee de hogere hiërarchische positie van de rooms-koningin erkende, bood zijn diensten aan, herinnerde Margareta aan hun bloedband, en vroeg om nieuws. De correspondentie toont de invloedrijke positie van Margareta in het Europa van haar tijd. Dit beeld van Margareta moet worden aangevuld door een blik op de veertiende-eeuwse Europese geschiedschrijving, die hierna centraal staat.

Margareta als steunpilaar en raadgever

Albertino Mussato, een vroeg-humanistische geschiedschrijver en dichter uit Padua, schreef *De gestis Henrici VII. Cesaris (Over de daden van keizer Hendrik VII)* dat tegenwoordig wordt beschouwd als het eerste 'humanistische' geschiedwerk uit Italië.³⁹ In dit omvangrijke geschrift, dat Mussato rond 1313 opstelde, schenkt hij opvallend veel aandacht aan rooms-koningin Margareta, de enige vrouw die deze eer ten deel valt in dit werk. Mussato was als staatsman en afgevaardigde

30 Baglio, *Epistole*, 190: *proinde gradum mee fidelitatis experta, petentis audeo iam inire officium.*

31 Ibidem, 451.

32 De laatste van de drie brieven is gedateerd op 18 mei 1311, waarschijnlijk zijn de andere kort daarvoor geschreven.

33 Volgens tijdgenoot Francesco da Barberino leerden dochters van keizers, koningen, hertogen en graven doorgaans zowel lezen als schrijven: Langeli, 'Scrivere', 432-433.

34 Zey, 'Mächtige Frauen?', 28.

35 RI VI,4,1, n. 23 en n. 262; RI VI,4,2, n. 712.

36 *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, ed. J. Schwalm, MGH (Hannover 1906) 4:1, p. 403, nr. 458.

37 Opgesteld in Avignon op 9 augustus 1309 (*Regesta Imperii. Nachträge zu Band 1 und 2*, ed. S. Pentz et al. (Mainz 2016) 9-11, nr. 247a-f) en in Carpentras op 6 juli 1310 (RI VI,4,2, n. 507-510). Ze kreeg o.a. toestemming een draagbaar altaar te gebruiken.

38 Van 6 mei 1311: ed. Heinrich Finke, *Acta Aragonensia* (Berlijn, Leipzig 1908) 268-269.

39 Ronald G. Witt, *In the footsteps of the ancients: the origins of humanism from Lovato to Bruni* (Leiden, Boston 2000) 130, 142-146. Giovanna M. Gianola (Padua) werkt aan een nieuwe editie. Op dit moment is het werk in een achttiende-eeuwse editie beschikbaar: Albertino Mussato, *Historia Augusta Henrici VII. Caesaris. Rerum Italicarum Scriptorum 10* (Milaan 1727). Er is een oude Duitse vertaling van Walter Friedensburg, *Das Leben Kaiser Heinrich VII. Berichte der Zeitgenossen über ihn* (Leipzig 1883) opnieuw uitgegeven door Roland Pauler: *Quellen zur mittelalterlichen Geschichte in Übersetzung* (Neuried 1999) I, 71-348.

van de stad Padua direct verantwoordelijk voor de onderhandelingen van zijn stad met het keizerlijk hof en ontmoette in die context Hendrik en Margareta. In een ander werk benadrukt Mussato dat hij een vertrouwensband met Margareta had en dat hij zelfs in haar persoonlijke vertrekken werd toegelaten.⁴⁰

Mussato's *Over de daden* suggereert dat Margareta en Hendrik nauw overleg voerden over rijkszaken en dat Margareta's visie Hendrik sterk beïnvloedde.⁴¹ Dat begint al bij Mussato's versie van de rijksdag in Speyer in augustus 1310, toen tot de Romereis besloten werd. De Paduaan laat Hendrik een rede uitspreken die hij voor de vorsten van het rijk hield 'op aandringen van zijn medeheerser (*consors*) koningin Margareta'.⁴² Met de titel *consors* benadrukt Mussato Margareta's politieke invloed. Ook Giovanni de Cermenate gebruikt deze titel voor Margareta.⁴³

In de toespraak herinnert Hendrik zijn toehoorders aan de centrale rol van het Heilige Roomse Rijk in de christelijke heilsgeschiedenis. Hij, als rooms-koning, wil zich niet onttrekken aan de opdracht die God hem heeft opgelegd en roept de vorsten op hem bij te staan: hij wil zo snel mogelijk naar Rome gaan om de keizerskroon in ontvangst te nemen en de eerste onder alle vorsten te worden. Als Hendrik klaar is met zijn speech barst het rumoer los en klinkt luid tegenspraak. Hij zou niet onbezonnen en overhaast aan zo'n onderneming moeten beginnen. De draagkracht ontbreekt en hij is niet voldoende voorbereid. Sowieso kan hij toch geen Alpenovergang in de winter plannen? Laat hem minstens wachten tot

in maart de sneeuw smelt, het vee weer de velden opgaat en het jonge graan het leger kan voeden. In Mussato's beschrijving neemt Hendrik, teleurgesteld over de reacties, zijn vrouw Margareta voor de verzamelde vorsten in zijn armen en zegt: 'Zij zal mij tenminste niet verlaten en is in elk geval mijn toekomstige deelgenoot. Hef de adelaars op voor de mars naar Italië!'⁴⁴ Een deelname van rooms-koninginnen aan rijksdagen, zoals Mussato hier beschrijft, is door middeleeuwse bronnen slechts sporadisch overgeleverd.⁴⁵

Op verschillende plekken in zijn geschiedwerk gaat Mussato in op de kwaliteiten van de Brabantse rooms-koningin. Hij geeft bovendien een fysieke beschrijving en karakterisering van het heerserspaar.⁴⁶ Volgens Mussato sprak Hendrik langzaam en met weinig woorden. Hij bediende zich voornamelijk van het Frans, maar deed zijn best zich ook voor de Latijnen verstaanbaar te maken.⁴⁷ Mussato, die uiterst succesvol het klassieke Latijn weer nabootste en in 1315 als eerste dichter na de oudheid tot *poeta laureatus* gekroond zou worden, had zeker hoge retorische standaarden. Het is dan ook veelzeggend dat hij zich nog positiever uitliet over de spreekvaardigheid van de koningin: Margareta wist hoe ze op gevarieerde en tegelijkertijd beknopte wijze moest spreken, zoals een goed retoricus betaamt.⁴⁸

44 *Historia Augusta*, col. 330: *His parum suffectus in Reginae conversus amplexus, ait: 'illam se saltem non relicturam, comitemque futuram in omnes casus. Et prodeant, inquit, Aquilae, Italiam petant, progredientur'.*

45 Fössel, *Die Königin*, 381.

46 Vgl. Laura Jacobus, "'Propria Figura': The Advent of Facsimile Portraiture in Italian Art", *The Art Bulletin* 99 (2017) 72-101, aldaar 89-90, de passage en een Engelse vertaling: 95-96.

47 *Historia Augusta*, col. 340: *Loquela tarda, succinctaque, idioma gallicum, satisque se conferens intelligentiae Latinorum.*

48 *Ibidem: prolationis facundae, nec prolixae.* Margareta sprak ongetwijfeld Frans en Nederlands (Sleiderink, *De stem van de meester*, 111). In welke mate Margareta het

40 Hierover binnenkort: Rino Modonutti, '*Totus ero talis...tibi qualis eris*: Albertino Mussato ed Enrico VII', in: *Emperors and imperial discourse*.

41 Friedensburg, *Das Leben Kaiser Heinrich VIII*, 119.

42 *Historia Augusta*, col. 329: *insistente Regina Margareta consorte.*

43 Zie voetnoot 98.

Margareta zag er volgens Mussato in haar 36ste levensjaar nog jeugdig uit. Haar haren waren donker, haar huid blank, haar gezicht rond, haar mond klein en haar ogen leken altijd te lachen.⁴⁹ Haar kin en hals waren volgens de ‘Germaanse’ mode door een sluier bedekt.⁵⁰ Volgens Mussato wist de koningin altijd goede raad te geven en dit zonder ook maar een beetje hoogmoedig te zijn. Integendeel, sommigen vonden zelfs dat de vriendelijke wijze waarop ze zich gedroeg tegenover de lageren in rang een koningin onwaardig was. Maar de meesten zagen daarin juist haar zachtmoedigheid. Verder omschrijft Mussato het heerserspaar als bijzonder vroom. Margareta nam de religieuze gebruiken met grote ijver waar en men zei dat ze de nachten voor feestdagen wakend doorbracht. Ze was vol medeleven voor de gevallen en gaf haar echtgenoot de grootst denkbare liefde – aldus de humanist.⁵¹

Nicolaus van Ligny, de Dominicaanse titulair bisschop van Butrint en één van Hendriks diplomaten tijdens de Romereis, schreef na Hendriks vroege dood een verslag van de reis voor paus Clemens V.⁵² Net als Mussato kende hij Hendrik en Margareta persoonlijk. In zijn verslag noemt hij zijdelings dat Margareta bij politieke besprekingen aanwezig was, bijvoorbeeld toen in Asti in klein overleg de problematische verhouding met koning Robert van Napels besproken werd, of toen een brief van de opstandelingen

uit Brescia aan hun Welfische partners werd onderschept en aan de koning en koningin werd voorgedragen.⁵³

De adviserende rol van Margareta in Hendriks politiek komt zelfs naar voren in het gedicht *Les voeux de l'épervier*, dat Simon van Marville na afloop van de Romereis over de heldendaden van Hendriks beste ridders schreef. Simon, eerder professor in de rechten in Metz, was Hendriks boekhouder en vertrouweling (*familiaris noster dilectus*) geweest.⁵⁴ In het gedicht krijgt Margareta een plek als troosteres en adviseur van Hendrik.⁵⁵ Simon ensceneert bijvoorbeeld een gesprek tussen Hendrik en Margareta aan tafel met twaalf van Hendriks volgelingen. Margareta, voorgesteld als een ‘heilige en eervolle’ vrouw,⁵⁶ prees de aanwezigen, onder wie ene Regnier van Brabant,⁵⁷ als de meest dappere ridders van de wereld. Alleen ontbrak volgens haar nog een persoon: Walram, de tweede broer van Hendrik. Op haar verzoek zorgde Hendrik er dan voor dat Walram zich bij het gezelschap voegt. Ook *Les voeux de l'épervier* benadrukt de grote liefde tussen Hendrik en zijn vrouw – ze hielden zelfs aan tafel elkaars hand vast.⁵⁸

Latijn beheerste en in welke taal ze met Mussato communiceerde, is onduidelijk.

49 Ibidem: *Augusta annum iam sextum et trigesimum agens, impuberis habet aspectum, cui color albus, fusca cesaries, maxille teretes, nasi rubra acies, os pusillum facie et ocellis ridenti simillimis.*

50 Ibidem. Dat zien we ook op Pisano's grafmonument en in de beeldenkroniek.

51 Ibidem.

52 Nicolaus van Ligny, 'Relatio de itinere Italico Henrici VII imperatoris', in: E. Baluze ed., *Vitae paparum Avenionensium* 3 (Parijs 1921) 491-561; vgl. Friedensburg, II, 1-101.

53 Ibidem, 495, 511.

54 Michel Margue, 'Aachen–Mailand–Rom–Jerusalem: die Luxemburger als Kaiserdynastie: die Kaiserkrönung Heinrichs VII. in den maas-moselländischen Quellen', in: *Rom 1312*, 113-130, aldaar 121.

55 Editie en Franse vertaling in Georg Wolfram, *Die Metzger Chronik des Jaique Dex (Jacques d'Esch) über die Kaiser und Könige aus dem Luxemburger Hause* (Leipzig 1906) 18-59. Zie r. 20-24, 30, 196, 254, 390.

56 *Metzger Chronik*, 20 (r. 30).

57 Het gaat wellicht om Reinoud I, graaf van Gelre: http://www.biografischwoordenboek gelderland.nl/bio/4_Reinoud_I.

58 *Metzger Chronik*, 23: *A côté de sa femme qu'il aime de grand désir; A côté lui sa femme, qu'il tient par la main.*

Margareta als bemiddelaar

Op 8 januari 1311 werden Hendrik en Margareta in de St. Ambrosius van Milaan tot koning en koningin van Italië gekroond in het bijzijn van vertegenwoordigers van de meeste Noord-Italiaanse steden, inclusief Mussato en waarschijnlijk ook Dante.⁵⁹ Tot dat moment leek het keizerproject succesvol te verlopen. Een negatieve wending kwam echter snel. Nadat Hendrik in Milaan te hoge belastingen had gevraagd, kwamen de Milanezen in opstand. Nicolaus van Ligny beschrijft hoe de ‘wijzen’ van Milaan in vergadering in eerste instantie besloten Hendrik 40.000 gulden te geven en nog eens 10.000 gulden aan de hofhouding van koningin Margareta bij te dragen. Margareta, die financieel onafhankelijk was van Hendrik, kreeg voor haar hofhouding ook van andere Italiaanse steden geld. De Brabander Gilles de la Marcellle stelde rekeningen op van Margareta’s hofhouding. Deze waren aanzienlijk.⁶⁰ Nicolaus van Ligny en Giovanni de Cermenate berichten dat Guido della Torre, die door de komst van de keizer zijn hegemoniale positie in Milaan voorgoed kwijt was geraakt, in de vergadering opriep het bedrag tot 100.000 gulden te verhogen, aangezien de rijke stad Milaan dat makkelijk kon betalen. Volgens Nicolaus deed hij dit bewust, omdat hij wist dat dan de welwillendheid van de bevolking tegenover de koning zou verdwijnen en de Milanezen in opstand zouden komen.⁶¹ Toen de situatie in Milaan uit de hand liep en de polarisatie tussen de Welfen en de Ghibellijnen Hendrik

radeloos maakte, kon Margareta volgens Mussato met wijze woorden de gemoederen bedaren.⁶²

Na Milaan rebelleerden ook Brescia en Cremona tegen het keizerlijk gezag. De opstanden werden neergeslagen – met behulp van de troepen van de keizergezinde Italiaanse steden. Het was de vraag hoe Hendrik op deze openlijke ondermijningen van zijn gezag moest reageren. Een spanning tussen twee koninklijke deugden, rechtvaardigheid en genade, manifesteerde zich. Duitse mediëvisten hebben de hypothese opgesteld dat de *rigor iustitiae* (‘de strengheid van rechtvaardigheid’) de barmhartigheid vanaf de twaalfde eeuw steeds meer verdrong als belangrijkste ‘heerserdeugd’ – dit onder invloed van de herontdekking van het Romeinse recht.⁶³

In Mussato’s verhaallijn belichaamt Margareta telkens de kant van barmhartigheid, een deugd die ook in vroegere eeuwen het vorstinnenideaal vormgaf.⁶⁴ Na de aanvankelijke weerstand besloot Cremona om Hendrik toch als vorst te accepteren en om vergiffenis te vragen voor het voorgaande handelen. Ze boden Hendrik de sleutel van de stad aan en wilden de heerser onder een baldakijn de stad inleiden. Hendrik weigerde en nam 300 belangrijke Cremonesi gevangen. Mussato beschrijft dat Margareta het nu voor het volk opnam: ze voorkwam zowel de plundering van de stad als de vernieling

59 Gabriella Albanese, ‘De gestis Henrici VII Cesaris: Mussato, Dante e il mito dell’incoronazione poetica’, in *Enrico VII, Dante e Pisa*, 161-202; *Le lettere di Dante*, 322.

60 Hoffmann, ‘Margarete von Brabant’, 476: voor zeven maanden *ostel madame* gaat het om 15.330 florentijnse gulden.

61 ‘Relatio’, 502; vgl. Franke, *Kaiser Heinrich VII.*, 90-91.

62 *Historia Augusta*, col. 349.

63 Gerd Althoff, ‘Baupläne der Rituale im Mittelalter. Zur Genese und Geschichte ritueller Verhaltensmuster’, in *Die Kultur des Rituals. Inszenierungen, Praktiken, Symbole* (München 2004) 177-197 aldaar 190.

64 Gabriela Signori, ‘Regina coeli – regina mundi: Weiblichkeit im abendländischen Prozess der Individualisierung am Beispiel der hochmittelalterlichen Marienverehrung’, in: *Auf den Spuren weiblicher Vergangenheit 2* (Zürich 1988) 23-41. De deugd werd ook al in een Karolingische kroningsordo voor een koningin geprezen: Föbel, *Die Königin*, 47.

van het herkenningsteken van Cremona, de beroemde Torrazzo – toen nog bekroond met een standbeeld van een leeuw.⁶⁵ Later zette ze zich in voor de vrijlating van de gevangenen.⁶⁶

Ook anderen beschrijven de bemiddelende rol van Margareta na de opstand in Cremona. Nicolaus van Ligny verklaart dat Margareta, de ‘meest vrome vrouwe’, de stadsleutel van Cremona in ontvangst nam, nadat Hendrik deze had geweigerd.⁶⁷ Margareta's optreden in Cremona wordt zelfs genoemd in Lodewijk van Velthems voortzetting van de *Spiegel historiael*.⁶⁸ De Brabantse dichter verhaalt dermate uitgebreid over de Romereis, dat hij wel in contact moet hebben gestaan met een of meerdere deelnemers.⁶⁹

De grootste weerstand in Noord-Italië kwam van de stad Brescia. Vier maanden lang (van mei tot september 1311) lag het keizerlijk leger voor de muren van die stad en zelfs tijdens deze gevaarlijke belegering vergezelde Margareta haar man. Toen de belangrijkste opstandeling opgepakt werd, probeerde Margareta vergiffenis voor hem te verkrijgen.⁷⁰ Ditmaal had haar bemiddeling geen succes: Teobaldo Brusati werd wegens hoogverraad veroordeeld. Daarna brak in het kamp een pestepidemie uit en de koningin

beweende de doden.⁷¹ Mussato beschrijft hoe Hendrik en Margareta in de godsdienst troost zochten en door onophoudelijke gebeden het leed probeerden te verminderen.⁷² Uiteindelijk gaf Brescia zich over, na grote verliezen en onder druk van de kardinalen. Een dergelijke daad was ingebed in een ritueel: op blote voeten en met een strop om de hals kwamen de inwoners van Brescia Hendrik en Margareta tegemoet.⁷³

Ook in de *Historia* van Giovanni de Cermenate (1280-1344), een Milanese notaris die ook als raadslid van Milaan actief was, verschijnt Margareta als milde bemiddelaar. Net als Mussato wordt Cermenate onder de vroege Italiaanse humanisten gerekend.⁷⁴ Hij was aanwezig in Milaan toen Hendrik en Margareta daar verbleven en vocht mee met het keizerlijke leger bij de belegering van Brescia.⁷⁵ Cermenate bericht over Margareta's inzet voor Antonio Fissiraga, de Welfische heerser van Lodi. Na de val van Guido della Torre in Milaan had Antonio het keizerlijke gevolg verlaten om zich terug te trekken in zijn stad Lodi en een revolutie voor te bereiden. Toen hem echter duidelijk was geworden dat de stad niet over voldoende voorraden beschikte om een langere belegering vol te houden, keerde hij berouwvol naar Milaan terug om Hendrik vergiffenis te vragen. In Giovanni's *Historia* keerde Hendrik zich woedend om toen Antonio een beroep deed op zijn genade. Amadeus van Savoye, Margareta's zwager, nam het voor hem op en volgde Hendrik in de vertrekken van de koningin. Volgens de geschiedschrijver wees Amadeus Margareta op het ongelukkige gezicht van Antonio en sprong ze toen voor de Welf in de bres. In

65 *Historia Augusta*, col. 364; *Suprema Turris... excidenda erat, nisi Reginae Clementia pro Plebe supplicantis placatum Caesaris propositum fecisset; eiusdemque Reginae obtentu a praeda, populationibus, domorumque ruinis desitum est.*

66 *Historia Augusta*, col. 395.

67 'Relatio', 509; *piissima domina*.

68 Boek vijf in Herman van der Linden, ed., *Lodewijk van Velthems voortzetting van den Spiegel historiael*, 1248-1316 (Brussel 1906). Online: www.dbnl.org/tekst/velto03spieo2_01/velto03spieo2_01_0006.php, r. 708-723.

69 Anton Hage, *De beste man die nie in hondert iaren was*. Keizer Hendrik VII in Velthems voortzetting van de Spiegel Historiael, in: R.E.V. Stuijvenberg en C. Vellekoop, ed. *Koningen in kronieken* (Hilversum 1998) 143-161, aldaar 146.

70 *Historia Augusta*, col. 374.

71 Ibidem, col. 387.

72 Ibidem.

73 Vgl. de beeldenkroniek (voetnoot 91) fol. 15r.

74 Witt, 169.

75 Franke, *Kaiser Heinrich VII.*, 77-79.

Giovanni's woorden: 'bewogen door haar welwillende geest en zoals gewoonlijk vol medelijden met de ongelukkigen, sprak de barmhartige koningin tot haar echtgenoot: "mijn heer, ik vraag je, vergeef deze vriend die tot je terugkeert. Daarmee zal je alle sterfelijken een duidelijk teken van hoop geven."⁷⁶ Zulke bemiddeling was een traditionele taak voor een christelijke koningin, die teruggaat op de Bijbelse koningin Esther, die zich bij haar echtgenoot inzette voor het lot van de joodse bevolking.⁷⁷

Dood in Genua

Aan het leven van Margareta kwam tamelijk onverwacht een einde: ze ontsnapte niet aan de pestepidemie die in Brescia was uitgebroken. In de nacht van 13 op 14 december 1311 stierf ze buiten de stadsmuren van Genua in het palazzo van de erfgenamen van de rijke admiraal en koopman Benedetto Zacharia (d. 1307).⁷⁸ Mussato wijdt een kort hoofdstuk aan de dood van de koningin en bericht hoe haar lichaam, in het koninklijke purper gehuld en met haar gouden kroon op het hoofd, door een enorme mensenmassa naar de franciscanenkerk van Genua (S. Francesco di Castelletto) gebracht werd. Daar werd ze op een van de beste plaatsen, namelijk naast het hoofdaltaar, bijgezet in een sarcofaag van lood. De sarcofaag werd niet verguld of versierd, omdat men toen nog dacht dat

⁷⁶ Luigi Alberto Ferrai, ed., *Historia Iohannis de Cermenate* (Rome 1889) 66: *clemens regina...benigno mota spiritu, ac miseris compatiens suo more, inquit viro: 'domine mi, miserere, quaeso, revertentis amici, et cunctis mortalibus certum spei signum dabis'.*

⁷⁷ Vgl. Fössel, *Die Königin im mittelalterlichen Reich*, 133, 144; Lois Lynn Huneycutt, 'Intercession and the high-medieval queen: the Esther topos', in: Jennifer Carpenter ed., *Power of the weak. Studies on medieval women* (Urbana 1995) 126-146.

⁷⁸ *Historia Augusta*, col. 404.

ze later naar het noorden teruggebracht zou worden. Mussato schrijft: 'De illustere koning verdroeg haar dood flink en vergoot in het openbaar geen traan, ook al is het niet geloofwaardig noch overgeleverd, dat er vóór dit huwelijk twee echtgenoten zijn geweest die elkaar zo innig lief hebben gehad.'⁷⁹

Het vroege sterven van de koningin krijgt ook in Cermenate's *Historia* als een 'onherstelbaar verlies' een eervolle plek. Volgens Giovanni beklagden niet alleen de armen, die de koningin vaak met haar eigen handen te eten gaf, haar overlijden. Ook de voornamen beweenden haar dood wegens de eer en het respect die Margareta voor hen had weten te verkrijgen. Niet minder treurden degenen die door haar bemiddeling in genade opgenomen waren als ook de vijanden die door haar verzoeken op mededogen hoopten. Zo gebeurde volgens de geschiedschrijver het gebruikelijke: iedereen dacht bij het verdrietige heengaan van de koningin eerst aan zijn eigen verliezen. Op zichzelf gezien was om haar sterfte niet te treuren: Margareta had namelijk de aardse kroon achtergelaten om de hemelse kroon te ontvangen.⁸⁰ Toch ervoeren de sterfelijke zielen, van hoog tot laag, haar heengaan als een noodlottig verlies: wie zal nu, zo vroom en barmhartig als zij, het belang van de ongelukkigen bij de koning verdedigen? Wie zal zo betrokken als zij de schuldigen, de opstandelingen en de trotsen in hun ellende met de koning verzoenen?⁸¹

Na deze retorische vragen maakt de Milaneze historicus melding van een blunder (*ridiculum*) die een burger van Milaan, Rizardus

⁷⁹ Ibidem, *Mortem eius strenue ferens inclytus Rex nullam in patulo effudit lacrymam, licet ante huius conjugii copulam Jugales reperisse duos amoris invicem tam supremi nec creditum, nec relatum.*

⁸⁰ *Historia Iohannis*, 92: *cum ipsam terrestrem coronam relinquens transierit ad coelestem.*

⁸¹ Ibidem, 91-92.

de Marliano, had begaan. Op basis van de Sibillijnse boeken die hij thuis bewaarde had hij namelijk beweerd dat de koning zou sterven, voordat hij Genua verlaten zou hebben. Toen hij echter had gehoord dat de koning Genua levend had verlaten, gooide hij de boeken in het vuur met de woorden 'Ik wil niet langer door jullie bedrogen worden'. Volgens Giovanni had hij niet beseft dat zijn boeken toch profetisch waren, want hij had niet meegerekend dat de zo vrome en barmhartige koningin gestorven was: 'de bron van haar barmhartigheid versterkte het rijk van haar man en hield het overeind, want zonder haar gaat elk rijk ten gronde.'⁸² Daarna insinueert hij dat, met Margareta, ook Hendrik in Genua was gestorven.

De geestelijke Peter van Zittau (1275-1339), later abt van het klooster Königsaal bij Praag, kende Hendrik en Margareta persoonlijk. Hij schreef de zogenoemde Königsaal kroniek (*Chronicon aulae regiae*) en roemt daarin Hendrik en zijn echtgenote als een bijzonder godsvruchtig paar.⁸³ De vroege dood van Margareta inspireerde de abt, die blijkbaar ook dichterlijke aspiraties had, tot de volgende Latijnse verzen, die hij in zijn kroniek invoegt: 'Wee! toen stierf koningin Margareta, zij, versierd met elke verdienste, door de dood overwonnen; haar geweten kende geen bedrog; in haar schitterde als een juweel de deugd; de bloemen van vrouwelijke mores en eer droeg zij – spiegel der vorstinnen; door de dood overvallen en daarna door Genua begraven. Jij, goede Christus, beloon haar met de hemelse kroon'.⁸⁴ Net

als Giovanni de Cermenate stelde Peter van Zittau de overleden koningin een hemelse kroon in het vooruitzicht. Daarmee blikte hij vooruit op haar heiligheid, die hij later in zijn kroniek zou beschrijven.

Een van de belangrijkste deelnemers aan de Romereis was Boudewijn van Luxemburg, Hendriks broer en aartsbisschop van Trier. Als een van de zeven keurvorsten had hij ervoor gezorgd dat Hendrik in 1308 tot 'koning der Romeinen' was gekozen. Zijn diplomatieke en financiële steun was voor Hendrik onontbeerlijk. Bij terugkomst in Trier initieerde hij verschillende projecten om de *memoria* aan de gestorven keizer levend te houden. Waarschijnlijk liet Boudewijn fresco's met Hendriks daden in zijn paleis schilderen.⁸⁵ Daarnaast liet hij een kroniek schrijven waarin Hendrik en hijzelf als protagonist schitterden.⁸⁶

Over de dood van de koningin in Genua vermelden de *Gesta Baldewini* dat Hendrik door een enorm verdriet gegrepen was, want hij had altijd met Margareta geleefd 'als de meest kuise tortelduif'.⁸⁷ Inderdaad is Hendrik VII de enige Luxemburgse graaf bij wie geen buitenechtelijke kinderen zijn vastgesteld.⁸⁸ De auteur voegt retorisch in: 'O onverbiddelijke dood, wat heb je gedaan? Waarom heb je de maan van de aarde weggenomen? Tot dat moment gaven zon en maan samen een licht, nu alleen de zon,

repleta / Tocius laudis; fuit expers mens sua fraudis, / In qua lucebat virtutis gemma, gerebat / Feminei moris in se flores et honoris. / Nam decus hoc clarum fuit et speculum dominarum, / Quam mors contrivit et Janua post sepelivit, / Quam tu, Christe bone, celesti iunge corone.

⁸⁵ Liber, 57.

⁸⁶ De zogenaamde *Gesta Baldewini de Luczenburch Trevirensis archiepiscopi et Henrici VII imperatoris*, in Hugo Johann Wytttenbach, ed., *Gesta Trevirorum* (Trier 1838) II, 179-271.

⁸⁷ Ibidem, 221: *nam cum ea ut turtur castissimus cunctis vixerat temporibus.*

⁸⁸ Hoffmann, 'Margarete von Brabant', 470.

⁸² Ibidem, 92: *cuius fons clementiae roborabat et conservabat regnum viri sine qua moritur omne regnum.*

⁸³ Peter van Zittau, ed. J. Emler, *Fontes rerum Bohemicarum*. vol. 4: *Chronicon aulae regiae* (Praag 1884) 1-337, hoofdstuk 113, 114 en 123. Duitse vertaling: Stefan Albrecht, ed., *Die Königsaal Chronik* (Frankfurt am Main 2014). Franke, *Kaiser Heinrich VII.*, 203-223.

⁸⁴ *Chronicon aulae regiae*, 193-194: *Heu tunc extincta fuit et mesta nece vincta / Hec Margaretha regina, decore*

Margareta's begrafenis in de beeldenkroniek van Boudewijn van Luxemburg.

Landeshauptarchiv Koblenz, 1C nr. 1, fol. 17

zonder maan.⁸⁹ Onder het grootste verdriet en geklaag werd Margareta's lichaam bij de franciscanen in Genua begraven en al snel werd de plek door talrijke door God gestuurde wonderen opgelicht – aldus de Trierse kroniekschrijver.⁹⁰

In de jaren 30 van de veertiende eeuw liet Boudewijn ook een beeldenkroniek vervaardigen. In 73 kleurige afbeeldingen moest deze getuigenis afleggen van de 'triomftocht' – met fatale gevolgen – van het Huis Luxemburg in Italië. Op acht van de beelden was ook Margareta afgebeeld: zes

keer naast haar echtgenoot,⁹¹ een keer tussen haar eigen hofdames tijdens een feestmaal in Asti,⁹² en ten slotte wordt haar begrafenis uitgebeeld (zie afbeelding): ze ligt in een sarcofaag en een bisschop sprenkelt wijwater over haar lichaam. Een vrouw (misschien Margareta's zuster Maria?) duikt bijzonder treurig achter de franciscanen op.⁹³

89 *Gesta Baldewini*, 221: *O mors truculenta, quid fecisti! Cur lunam de mundo sustulisti? Antea sol et luna lucem dederunt unam; nunc sol solus sine luna.* De verschijning van de keizer als zon en de keizerin als maan komt al in de antieke traditie voor.

90 *Ibidem*.

91 Koblenz, Landeshauptarchiv, ms 1C1. Facsimile in Michel Margue, Michel Pauly en Wolfgang Schmid, ed., *Der Weg zur Kaiserkrone. Der Romzug Heinrichs VII. in der Darstellung Erzbischof Balduins von Trier* (Trier 2009) fol. 4r; 5r, 7r, 8r. Misschien ook 14r: de treurende vrouw bij het graf van Walram (Hoffmann, 'Margarete von Brabant', 479).

92 Fol. 8r: het onderste beeld. In Asti hielden Hendrik en Margareta 30 dagen uitgebreid hof. Vgl. *Gesta Baldewini*, cap. 247.

93 Fol. 17r.

Ook Johan van Viktring herdenkt hoe de koningin in Genua onder luid geklaag begraven werd.⁹⁴ Volgens de abt, die onderlegd was in de klassieke dichtkunst, wilde Hendrik, door het overdadige verdriet overvallen, de troost van zijn vrienden niet toelaten, alsof hij daarbij aan de dichtregels van Ovidius dacht, die uitdrukten dat sommige wonden bij een behandeling alleen maar groter worden (*Epistulae ex Ponto*, 3.7, 25-26) en dat, aangezien de wond toch niet te genezen was, het veiliger was deze niet te beroeren (*Epistulae ex Ponto*, 2.2, 57-58).⁹⁵

Ook Lodewijk van Velthem bezingt Hendrik ('den besten man, gelovet das / die nie in hondert jaren was') en Margareta als een uitverkoren paar. Hij weet te vertellen dat Margareta al vroeg had voorspeld dat Hendrik koning zou worden. Dat had een franciscaan, die Margareta's biechtvader was geweest, zelf aan hem verteld.⁹⁶ De Brabander wijdt een hoofdstuk aan de dood van de *keyserinne*.⁹⁷ Hij looft Margareta als de meest milde, hoffelijke en barmhartige mens ter wereld. Niemand kon aan haar tippen. Ze bekommerde zich om armen en kinderen. Nooit hoorde men meer vrouwen klagen dan toen Margareta stierf en nooit zag men een zo droevige man als Hendrik VII. De dichtende historicus legt de keizer o.a. de volgende afscheidswaarden in de mond:

Hoe minlijc hebdi dese vard
Met mi gevaren ende ic met u!
Acharme, moete wi sceden nu,

94 *Liber*, 50.

95 *Ibidem*, 51: *Qui consolacionem amicorum non admittens, dolore nimio tactus intrinsecus, dicere versus Ovidii, videbatur: Curando fieri quedam maiora videmus; Vulnera, que melius non tetigisse fuit. Vulneris hoc genus est, quod, cum sanabile non sit, non contrectari tucius esse puto.*

96 *Lodewijk van Velthems voortzetting*, V, r. 133-158.

97 *Ibidem*, hoofdstuk 23: *Der keyserinnen doet ende waer si begraven werd*, r. 1463-1536.

Dat doet mire herten so wee,
Dat ic gespreken can nemmee.

Men zei (aldus Van Velthem) dat het hard regende toen Margareta begraven werd, maar dat noch haar gewaad noch de draagbaar nat werd. Daarmee suggereerde de Brabander een goddelijke interventie.

Margareta als heilige

In groten getale herinneren de geschiedschrijvers Margareta als een heilige.⁹⁸ Zo schrijft Johan van Viktring dat Margareta zo devoot en heilig was, dat ze in Milaan op Witte Donderdag 1311 de voeten van arme vrouwen waste en kleding onder hen verdeelde. Toen de duivel door de mond van een van de vrouwen haar nederigheid begon te smaden, gaf Margareta de vrouw een klap op haar wang en 'gelijk verdreef zij de kwade geest uit haar'.⁹⁹ Peter van Zittau beroept zich op zijn eigen oordeel als hij schrijft dat God Margareta van alle levende vrouwen verkozen had en haar alle anderen als voorbeeld gegeven had. Hij dicht over Margareta dat ze 'deugden afwerpt als een bloeiende wijnstok' en memoreert haar pure geest en oprechte woord.¹⁰⁰ Verder beschrijft hij hoe Margareta ooit onthulde dat het koningschap haar zwaar belastte. Ze wilde dat ze geen koningin was. Gevraagd waarom, antwoordde ze dat ze niet meer genoeg tijd had voor de godsdienst.¹⁰¹ Met deze anekdote plaatst de abt Margareta in

98 *Historia Iohannis*, 91 (*sanctissima consors*); *Gesta Baldewini*, 205 en *Imperator Heinricus*, 122 (beiden *diva augusta*); Giovanni Villani, *Chronica*, II (*santa e buona donna*); *Voeux de l'épervier (moillier sacrez)*; Dino Compagni (Hoffmann, 'Margarete von Brabant', 475); *Cronica de gestis principum*, 72.

99 *Liber*, 51: *immundum mox ab ea spiritum... effugavit.*

100 *Chronicon aulae regiae*, 189.

101 *Die Königsaal Chronik*, 392.

een lange rij van heilige heersers, die hun koninklijke waardigheid met tegenzin aanvaardden.¹⁰² De nederigheid van Hendrik en Margareta benadrukt hij door te schrijven dat ze zo sober gekleed gingen, dat je zou denken dat ze geen vorsten maar geestelijken waren.¹⁰³ Ook elders lezen we dat Margareta simpel gekleed ging, terwijl de vrouwen om haar heen dure gewaden droegen. Dezelfde kroniekschrijver informeert ons dat de deemoedige koningin overal waar ze kwam blootvoets de hospitalen bezocht en de armen rijkelijk aalmoezen gaf.¹⁰⁴

Al binnen een week na Margareta's dood werden er wonderen aan haar toegeschreven. De snelle cultus om haar graf bracht Hendrik ertoe om haar lichaam toch in Italië te laten. Hij gaf Giovanni Pisano, wiens innovatieve werk hij in Pisa had bewonderd, opdracht om een grafmonument te ontwerpen voor zijn overleden vrouw. In april 1313 begon de franciscaanse aartsbisschop van Genua, Porchetto Spinola, die ook de begrafenisdienst had gevierd, een procedure om de heiligverklaring van Margareta in gang te zetten. We bezitten vandaag nog de tekst van vijf notariële oorkonden met wonderen die aan Margareta werden toegeschreven en door de aartsbisschop authentiek werden verklaard.¹⁰⁵

Vijf Italianen werden onder ede en in het gezelschap van een reeks getuigen

102 Voor deze topos zie Björn Weiler, 'The *rex renitens* and the medieval idea of kingship, ca. 900-ca. 1250', *Viator* 31 (2000) 1-42.

103 *Chronicon aulae regiae*, 188.

104 *Cronica de gestis principum* in Georg Leidinger, ed., *Bayerische Chroniken des XIV. Jahrhunderts* (Hannover, Leipzig 1918) 72. Franke, *Kaiser Heinrich VII.*, 239-244.

105 De eerste oorkonde is gedateerd op 10 april 1313; de tweede op 18 juni 1313; de derde op 13 juni 1315; de vierde en vijfde zijn zonder exacte datum. Dankzij Peter van Zittau, die het waard vond om deze documenten compleet in zijn kroniek te kopiëren, zijn ze overgeleverd: *Chronicon aulae regiae*, 219-223; *Capitulum CXXIII. Miracula circa sepulchrum Margarethe imperatricis facta*.

ondervraagd en verklaarden op voorspraak van Margareta te zijn geheeld: twee Franciscanen (uit Cremona en Piacenza), twee vrouwen uit Genua en een adellijke weduwe uit een kleine burcht in Pavia. Opvallend is dat Margareta in de wonderberichten consequent als 'keizerin' werd aangesproken, ook al was ze nooit in Rome gekroond. De bronnen getuigen van de wijze waarop de franciscanen de verering van Margareta verspreidden in Genua en omstreken.¹⁰⁶ Johanna van Ventimiglia, bijvoorbeeld, vertelde onder ede dat ze een preek van de aartsbisschop had gehoord over een wonder van keizerin (sic!) Margareta. Toen besloot de vrouw, die al lange tijd aan een zeer pijnlijke reuma leed in haar linkerarm, Margareta's graf elke dag te bezoeken en een arm en een hand uit kaarsvet voor haar graf te offeren. Na drie of vier dagen was ze volledig van haar ziekte genezen – aldus haar verklaring. Zo was Margareta van Brabant verworpen tot een onderwerp van Italiaanse volksdevotie.

Conclusie

Helaas is de correspondentie van Margareta van Brabant verloren gegaan. Desondanks lichten de brieven van de gravin van Bâtifolle en de koning van Aragon aan haar een sluiertje op over de (diplomatieke) rol van deze 'koningin der Romeinen' in het Europa van de veertiende eeuw. Eenzijdig positief is de perceptie van Margareta door geschiedschrijvende tijdgenoten, van wie meerderen zich op eigen observaties konden baseren. Hoewel deze bronnen niet als een spiegel op de historische werkelijkheid te lezen zijn en elk werk een studie op zichzelf verdient, komen de geschiedschrijvers onafhankelijk

106 Voor Margareta's band met de franciscanen, vgl. ook de oorkonde in Francesco Bonaini, ed., *Acta Henrici VII* (Florence 1877) 215.

van elkaar tot eenzelfde karakterisering van Margareta: ze doemt op als een uiterst vrome vorstin die zich in haar handelen liet leiden door christelijke deugden als naastenliefde en de klassieke heerserdeugd van barmhartigheid. Als ‘voorbeeld van heiligheid’ voor haar onderdanen voldeed de koningin aan een eigentijds ideaal.¹⁰⁷ De hoge (morele) autoriteit die Margareta in haar tijd blijkbaar bezat werd kort na haar dood geïnstrumentaliseerd. Onder leiding van de aartsbisschop van Genua stilerden de franciscanen, die Margareta's graf beheerden, de Brabantse als ‘heilige keizerin’ – een eer die als laatste de keizerinnen Adelheid (d. 999) en Kunigunde van Luxemburg (d. 1033) ten deel was gevallen.

Het is opvallend dat vooral de vroege humanisten Albertino Mussato en Giovanni de Cermenate oog hadden voor de politieke invloed die Margareta op haar man had. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de abt Peter van Zittau, die Margareta enkel wegens haar vroomheid en heiligheid herinnerde. Als we Mussato moeten geloven, stond de welbespraakte Margareta haar echtgenoot altijd bij met wijze adviezen. Volgens Cermenate was Hendriks rijk zonder Margareta gedoemd onder te gaan. Het beeld van Margareta als raadgever kan niet worden afgedaan als een historiografische constructie: in een eigentijdse opsomming van Hendriks raadgevers werd zij daadwerkelijk als eerste genoemd.¹⁰⁸ De actieve rol van de koningin in het bestuur, die in de bronnen over Margareta naar voren komt, werd gepromoot in de *Speculum dominarum* (‘Spiegel der

vorstinnen’) die vanaf circa 1300 circuleerde.¹⁰⁹ In tegenstelling tot eerdere maagdenspiegels achtte dit werk actieve politieke deugden, zoals wijsheid en rechtvaardigheid, ook voor vorstinnen noodzakelijk.¹¹⁰ Het is mogelijk dat Margareta met dit werk bekend was.¹¹¹

Tenslotte springt de verheerlijking van de liefde tussen Hendrik en Margareta in het oog. Van de Lage Landen tot Bohemen en Italië werd het paar geprezen om de toewijding en trouw die ze elkaar gaven. Met metaforen, verzen van Ovidius of een emotionele rede probeerden de geschiedschrijvers uit te drukken wat het verlies van Margareta voor de toekomstige keizer betekende. Dit is ongewoon in de historiografie en zegt daarom iets over de mogelijkheden van Margareta om op haar man invloed uit te oefenen. Het is bekend dat liefde bij adellijke huwelijken in die tijd niet bepaald op de eerste plaats kwam, maar duidelijk ondergeschikt was aan politieke belangen.¹¹² Dit was ook bij de huwelijkssluiting tussen Hendrik en

109 Durand de Champagne, *Speculum dominarum*, ed. Anne Flottès-Dubrulle (Parijs 2018).

110 Constant J. Mews, ‘The *Speculum dominarum* (Miroir des dames) and transformations of the literature of instruction for women in the early fourteenth century’, in: Karen Green en Constant J. Mews ed., *Virtue ethics for women 1250-1500* (Dordrecht 2011) 13-30; Rina Lahav, ‘A mirror of queenship: The *Speculum dominarum* and the demands of justice’, in: *ibidem*, 31-44. Voor een verklaring van de tegenstrijdige inhoud van de *Speculum*, die tegelijkertijd ook de traditionele *docilitas* en *taciturnitas* voor vrouwen aanpreekt, zie aldaar 37, 43-44.

111 Het boek, dat snel ook in het Frans vertaald werd, was geschreven aan het Franse hof, waar haar tante koningin was. Het werd geschreven door een Franciscaan en Margareta's biechtvader was ook Franciscaan. Voor het literaire milieu waarin Margareta opgroeide, vgl. hoofdstuk 4 en 5 in Sleiderink, *De stem van de meester* en hoofdstuk 2 in Tracy Chapman Hamilton, *Pleasure and politics at the court of France: the artistic patronage of Queen Marie of Brabant (1260-1321)* (Turnhout 2019).

112 Zie Karl-Heinz Spieß, ‘Unterwegs zu einem fremden Ehemann. Brautfahrt und Ehe in europäischen Fürstenthäusern des Spätmittelalters’, in: *Fremdheit und Reisen im Mittelalter* (Stuttgart 1997) 17-36.

107 Vgl. de *Speculum dominarum*, 106: *eamque videndo non solum mulierem sed in ea sanctitatis exemplum, formam morum, speculum honestatis in ea gaudeant se vidisse*; ook 107, 110.

108 *Constitutiones*, 4:1, nr. 578.

Margareta het geval geweest. Dat het huwelijk dan toch zo liefdevol scheen vonden tijdgenoten blijkbaar opmerkenswaardig.

Waarom is een geëngageerde vorstin als Margareta van Brabant in de Nederlandstalige historiografie onbekend gebleven? Ze is de eerste vrouw uit de Lage Landen die in contemporaine Europese kronieken dermate uitgebreid is gerecipieerd. Haar biografie werpt licht op de rol die vrouwen konden hebben in het hoogste echelon van de macht en herinnert ons bovendien aan de 'supranationale' dimensie van de middeleeuwse Nederlanden als onderdeel van het Heilige Roomse Rijk. Margareta's vroege

doed verhinderde dat ze in Rome naast Hendrik VII als keizerin gekroond zou worden. Toch was de korte tijd dat ze in Italië haar man zowel persoonlijk als zakelijk ter zijde stond genoeg om op velen indruk te maken.

Over de auteur

Dr. **Anne Huijbers** is als docent verbonden aan de universiteiten van Bern en Neuchâtel en doet o.a. onderzoek naar het Heilige Roomse Rijk in de late Middeleeuwen en zijn impact in Italië.

E-mail: a.m.h.huijbers@gmail.com